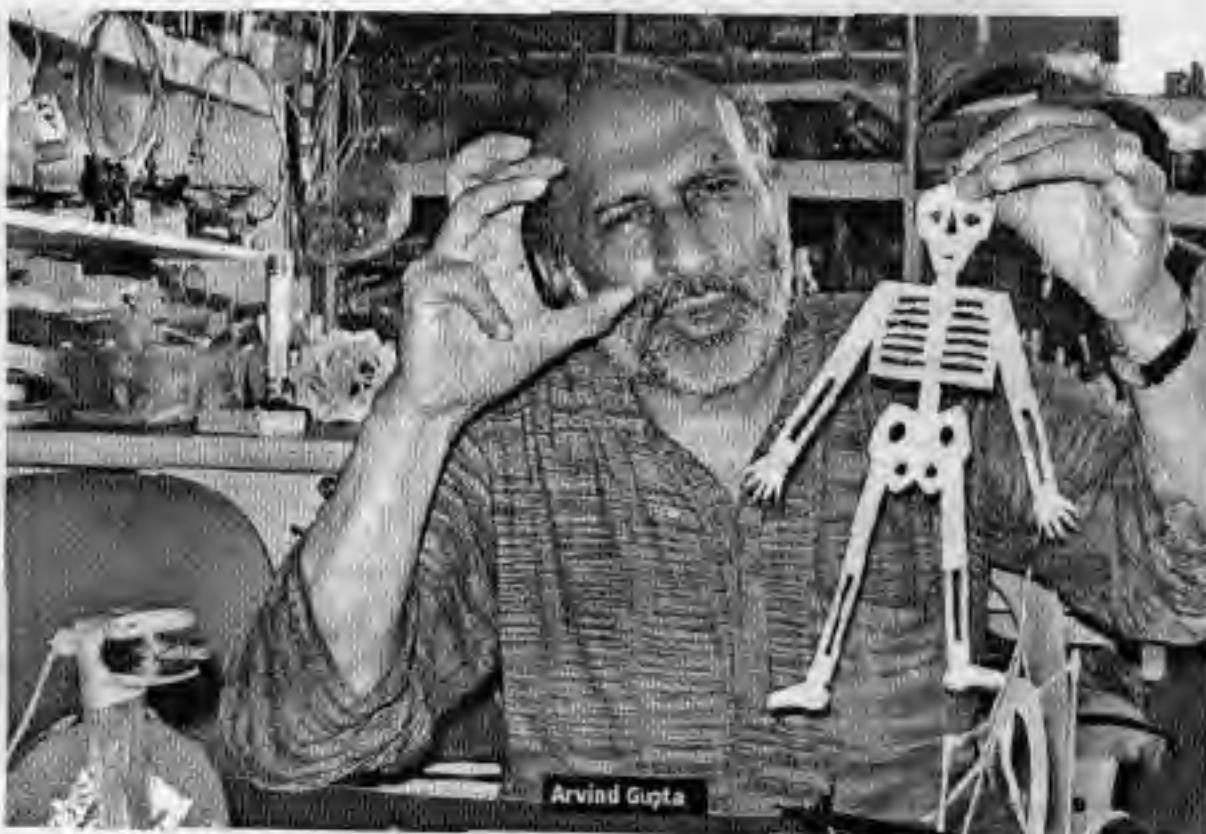

विशेष मुलाञ्छत

“तुमच्या मुलाने खेळणे भोडले नाही तर तो खेळण्याशी खेळताच नाही” असे कुणी म्हटले तर तुम्ही काय कराल? कदाचित तुम्ही त्याला वेढा तरी म्हणत किंता मग एकलन्म विचारवंत तरी म्हणाल. अरविंद गुप्ता हे असेच एक व्यक्तिमत्व! आय.आय.टी., कानपूर मधून पदवी निकवल्यानंतर त्यांच्या बुद्धीवर शक्ता शायला वावच नाही. असे शिक्षण असताना आणि त्यानंतर टेल्कोमध्ये पाच रव्वे नोकरी केल्यावर काहीतरी दिलान खेळणी बनवण्यासाठी आणि गावोगात घटकाऱ्यामाठी कुणी नोकरी सोडणार असेल तर त्याता वेढा न्हणणे भाग आहे. पण असे भोडे काम उभारायचे असेल तर त्यासाठी बुद्धी आणि वेडेपणा एकत्र यायला हवा.

□ संजय सावरकर

‘‘भैट इका अवलियाची’’

संधी असूनही तदाकथित यशस्वी अवृत्यासाठी गाठ फिरवून स्वतःचा मार्ग धुळाळगारे व्यक्तिमत्व इतर अनेकांसाठी उर्जेचा ओत असतात. त्यामुळे अरविंद गुप्ता यांच्याबद्दल वसू जसे वाचायला मिळायला लागले तसेच त्यांच्याबद्दल उत्सुकता बढत होती. आणि यावेळी वार्षिक अंकांसाठी गुलाबात घायली तर त्यांचीब वे आन्ही नमी केले. अरविंद गुप्ता यांची पुन्हा एकदा खोडक्यात ओळख करून द्यायची तर सांगावे तागेल की. त्यांनी कानपूर आय.आय.टी.मधून इंडिनियर ड्यूल्पानंतर आणि ट्रेच्यो सारख्या कंपनीत जाप केल्यानंतर देखील समोर उभ्या असतेल्या नोहात पाडण्याचा आयुष्याकडे गाठ फिरवून त्यांनी कामगारांच्या वस्तीत रहाऱ्याचं

स्वीकारलं. मोठ्या डायनिंग टेबलवर बसून सुखाचा आहार घेण्यारेवजी मीठ कालवून पाकरी खाण्यात कसलेही वाईट वाटून पेतले नाही.

'खेळण्याचा जादूगार' म्हणून त्यांना ओळखले जाते त्या अरविंद गुप्ता योंची भेट घायला भी, राजीव देशपांडे आणि प्रभाकर नानावटी आयुकामध्ये पोवलो. सुटीचा दिवस असल्याने त्यांच्याशी मन पोकळेपणाने बोलता येणे शक्य होते. अरविंद गुप्ता यांना अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती आणि वातापत्र यांच्याबद्दल थोडी माहिती देऊन गप्या मारायला सुरवात केती.

प्रश्न : महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती गेल्या वीच वर्षापासून अंधश्रद्धा निर्मूलनाचे काम करत आहे. आमच्या कामाचे स्वरूप आम्ही असे ठेवले आहे की, समाजातील भोडा घटक त्यात राहुभागी होऊ येवेळ. वैचारिक आणि सीद्धांतिक पातळीवरील वर्णेष्या प्रत्यक्ष लोकांमधून काम करत अहताना विचार कसा पसरत जाईल हाच विचार नेहमी आम्ही करतो. आज तुमची मुलाखत घेण्यामार्गे देखील हात्य हेतु आहे की, तुमचे काम आणि त्यामागचा विचार वाचकांपर्यंत योहचावा. अरविंद गुप्ता : अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीच्या कामाची मत्ता ओळख आहे. हे काम महत्वाचे आहे याचीही मत्ता जाणीव आहे. काही बाबतीत मात्र काम करण्याच्या पद्धतीशी माझे धोडेसे गतपेद आहेत.

काही धार्मिक परंपरांशी जोडलेले लोक देखील त्यांच्या चौकटीत का होइना पण आधुनिक भूत्यांशी जोडणारे काम करत असतात. अशी काही उदाहरणे देतो. सिस्टर सिरिल वा कोलकाता मध्ये तोरेटो कॉन्वॉट येथे शिकवत होत्या. त्यांच्या मनात विचार आला की, आपले काम काही कृत श्रीमांतांच्या मुलांना शिकवणे नाही. पण त्यांनी गरीब मुलांसाठी रेनबो नावाची शाळा कढली होती.

आनंदी डिमेलो म्हणून एक जेसुआईट धर्मगुरु होते. चर्ची जोडलेले असते. तरी वर्षमध्येच एक उदारमतादी आणि डावा विचार माणारा वर्ग होता. खिश्चन धर्मगुरु भसूनही त्यांच्या आश्रमाचे नव साधना होते. येण्यून आपल्याला गरीबाची येताच करायला सांगितले आहे असे त्यांचे धर्मचे आकलन होते. त्यांच्या मनात विचार आला की, आपले काम गरीबाची सेवा करणे हे आहे. त्यांनी एक पुस्तक लिहिले आहे "Song of the Bird" असे त्यावे नाव आहे.

त्यांचे म्हणणे हेतू की, भी जसी चर्ची जोडलेला असलो तरी उनेक भारतीय परंपरांनी मला समृद्ध केले आहे, याच भावनेतून त्यांनी सर्व शर्माचा आणि विचारसरणीचा अभ्यास केला होता.

त्यांनी अगदी छोट्या-छोट्या गोटीमधून मूतम्भूत शिकवण मांडलेली आहे. बुद्धाची एक गोष्ट जांगतो.

गीतम बुद्धाकडे एक पिशु आला आणि म्हणाला मला नवीन अंगरख्याची गरज आहे.

बुद्धाने पिशासे : आधीच्या अंगरख्याचे काय केलेस? शिकशु म्हणाला : माझी वादर फाटली होती त्यामुळे मी त्याची वादर बनवली.

त्यावर बुद्धाने पुन्हा विचारले : "चादरीचे काय केलेस?"

"चादरीचा वापर मी उशीचे आवरण म्हणून केता."

"वा आधी पण तुळ्याकडे उशीचे आवरण असेल त्याचे काय केलेस? बुद्ध अगदी योग्य प्रश्न विचारत.

"त्याचे मी पायापुसणी म्हणून वापर करायला सुरवात केली."

"आणि आधीच्या पायापुसणीचे काय?"

"त्याच्या चिंध्या झाल्या होत्या म्हणून दिवाच्या वातीसाठी त्याचा वापर केता."

या उत्तराने कुठे बुद्धापै समाधान झाले आणि शिकशुला अंगरखा यिळाता. ही गोष्ट आपल्या मातीतील आहे. यात पर्वाचिरणाचा विचार आहे. पाच हजार वर्षांपूर्वी बुद्ध हे मांगलो याचा मोठा परिणाम आपल्या मनावर होत असतो. डिमेलो यांना चर्चने काढून टाकले, त्यांच्या लक्षात आले हा माणस आपल्यासाठी घोकादावक आहे. पण त्यांना पूर्ण जगभरात बोलावले गेले. धर्माविर खेट प्रहार न करता भुशा गोटीरून त्याच्या अंतरंगालील दोष किंवा कमकुवतपणा याखणा, लोकांवी अद्वा असते, कुणी साईबाबा मानतो, कुणी गणपती मानतो. त्यावर बोलण्याचा आपल्याला अधिकार नाही. प्रसिद्ध खगोल वैज्ञानिक लयंत नारळीकर यांच्याटेहील हात्य आवृत्त आहे. अर्थात न चक्रता अनिसच्यां कामात त्यांना पटते तीपे ते सहभागीपण होतात. आमचे म्हणणे लाई सकारातमक विचारातून पकडे यल. लोकांवी खिल्ही उडवली तर त्यातून आपण त्यांचे तत्वज्ञान मोडून काढू

पण आपले साध्य त्याचा पराभव करणे नाही तर त्यांना बदलणे आहे. जी पोकळी निर्माण होते ती पुन्हा त्यांना अशाच मार्गाकडे खेपत राहील. तोकाच्या आसून जो विचार येतो तो जास्त टिकाऊ असतो. संतांनी हाच मार्ग वापरता आहे.

ग्रन्थ : "तुम्ही म्हणता त्याचा विचार केला तर आजच्या शिक्षणामध्ये हाच विचार आहे. सर्व काही सकारात्मक आहे. विज्ञान शिकवले जाते. कुठेही अंधश्रद्धा पैरली जात नाही. पण व्यवहारात मात्र उलट वित्र दिसते. तोल अजूनही देवलासमोर, बुदासमोर रांग लावतात. याचा अर्थ कसा लावण्यार?" अनंदी हाच प्रश्न वेगळ्या पद्धतीने विचारायचा म्हटला तर सकारात्मक विचाराची पैरणी करायला म्हणून तरी नकारात्मक विचारांचे उच्चाटन करायला हवे की नाही?

अरविंद गुप्ता : एक नवीन पद्धतीची विचारथारा इथे सूजताना दिसते आहे. उदाहरणार्थ जे विज्ञान पद्धतीधर किंवा आय.आय.टी.पधून इंजिनिअर झालेले आहेत. त्यांच्याकडून आशय अपेक्षा करतो की, त्यांना विज्ञानाची मूलभूत जाण असेत, ते लोक विविध धर्मगुरुंन्कडे आकृष्ट होणाऱ्या विषयात आहेत. पात्र सर्व जण बहुधा २० ते ३० वर्षांगतातील आढळून येतात. यांच्या जीवनात जसे काय दंद्र आहे की ते इथे येतात. इथे पुण्यामध्ये काही अशा गट आहे, त्यात यांने उच्च स्तरातील आणि उच्चशिक्षित लोक आहेत. त्यांपैकी एकाने मला त्याच्याकडे कार्यक्रमासाठी बोलावले होते. मी नेहमीप्रमाणे तेथे प्रधरा मिनिटे अगोदर गेहो. तेव्हा तेथे डायनामिक योगाचा प्रकार चालू होतो. मी तेथे बसलो ठर मला सांगण्यात आले की तेथे बसण्याची परवानगी नाही. जे लोक ऐसे भरून प्रवेश घेतात तोव या कार्यक्रमाता हजर राहू शकतात. इतक्या व्यावसायिक पद्धतीने त्यांचे काम चालते. दोन दिवसांत त्यांनी पाच लाख गोळा केले. माझे म्हणणे आहे की, या धर्मगुरुंना दोष देण्यापेक्षा जावल्याला शोधले पाहिजे की, अशा पारगकडे उच्च कागतीत आणि शिक्षणाने देखील वरचढ माणसे का खेळती जातात?

ग्रन्थ : आमचे असे आकलन आहे की, प्रस्थापित शिक्षण व्यवस्थेतून हा सकारात्मक आशय पोचवला जात नाही. त्यामुळे तुम्ही ज्या पद्धतीने विज्ञान पोचवता त्याची परज आहे. तुम्ही देखील अशाच प्रेरणेतून या कामाकडे वकळतात काय? एका मार्गाचा पवाराची नोकीरी सोडून नवीन पद्धतीने विज्ञान शिकवावे या मार्गाचा विचार काय होता?

अरविंद गुप्ता : मी सततर्या दशकात कानपूर आय.आय.टी.चा लिंगार्थी होतो. सततर्या दशक एकूणच क्रांतीकारी होते. भारतातच नक्ते जगभरात एका अर्धाने घुसळण चालू होती. जेव्हा जेव्हा अशी वैचारिक घुसळण होते तेव्हा तेव्हा त्यातून एक समाजिक

उर्जा मुक्त होत असते. गांधीजीच्या राष्ट्रीय आंदोलनापे उदाहरण घ्या. यांगल्या आरामाच्या नोकन्या सोडून लोक या आंदोलनात आले होते. सततर्या दशक असेच सामाजिक, राजकीय विचाराने भारतेले होते. ज्ञानभरात, कुठे अमेरिकेन्वा विष्टनान मुख्यिरोधात, तर कुठे कीटकनासंकच्या विरोधात तर खियांच्या हळासाठी आंदोलने होत होती. अशा वातावरणात आपल्या संवेदना गदवदा हलतात. त्या काळाची धोकावाच होती की, 'लोकासोबत राहा. त्यांच्यासोबत जाणि त्यांना जे भावीत असेल तेथून सुरवात करा. त्यांच्यावर प्रेम करा आणि त्यांच्या सोबत उभारा.' असा काळाचा एक रेटा असतो तो तुम्हाला नकारात येत नाही. कानपूरच्या आय.आय.टी.चा विचार केला तर तेव्हा तेथे चाळीस ज्येंद्रियन प्रोफेशनर होते आणि जे भारतीय होते ते सर्व अमेरिकेत शिकून आलेले होते. जेव्हा अशी टीकाची परिस्थिती असते तेव्हा त्याला विरोध करणारा प्रवाह तपार होत असतो, हे गामत आहे. त्यारेलेस आय.आय.टी.च्या पहिल्या-दुसऱ्या वर्गातील आप्ही पाच सहा विद्यार्थ्यांनी मिळून शाळा सुरु केली. आमच्या मेसमध्ये जे कामगार होते त्यांच्या मुलाना कुठेच शाळेची सोय नक्ती. मेसमधील कामगार सकाळी सहा बाजता नाशा देत ते रात्री दहा वाजेपैस्त राबत असत. या मुलाना शिकवण्यासाठी आठवड्यातून एक विवर तत्त्वाचा बुही माऱ्यून भास्ती त्यांना शिकवत असू. तेथून जवळद नानाकारी म्हणून एक गाव होते. त्या गावात प्रवंड गरीबी. त्याच्याशी आय.आय.टी.चा काही देऊ देणे नक्ते विश्वला मुलांना मी गणित आणि साधन सिकवत असे. माझ्या सामाजिक शिक्षणाला खन्या अर्थाने इथे सुरवात झाली. हा माझा पहिला मनुभव सांगता येईल. हळीच जवळ जवळ तीस वर्षांनंतर मला कानपूराला बोलावले होते आणि त्या शाळेत पाहतो तर आज तीनशे मुले शिकवत आहेत.

त्यावरोबर एक महत्वाचा मुद्दा लक्षात घ्या की, आपल्यावरोबर असणाऱ्या समवयस्क मित्रांचा आपल्यावर परिणाम

होत असतोच.

त्या पाच वर्षांत बेगम अख्तर, रविशंकर, सत्यजित राय यासारख्या कलाकारांच्या कलांचा थेट अनुशव घेता आला. पका नांगला संस्थेचा असा परिणाम होत असतो. तिथल्या उदार वातावरणाचा एक चांगला परिणाम याझ्यावर झाला, ते तेव्हा लक्षात नाही आले, पण आज मार्ग वळून पाहतो तर आपल्याला नाणीव होते की, किंवा योठा प्रभाव त्या काळाचा झालेला असतो.

आमचे एक शिक्षक डॉ. बातखुब्रमानियन, यांना विज्ञान प्रसाराच्या कामासाठी कलिंगा परिस्तीषिक विळाले हेते. ते १९७२ मध्ये उन्हांच्याच्या सुवृत्त नव्य प्रदेशातील किंशोर भारती या शिक्षण संस्थेत समायनशास्त्राचे प्रयोग शिकवायला जात किंशोर भारती ही संस्था डॉक्टर अनिल सदगोपाल यांनी सुरु केली होती. किंशोर भारतीचे असे म्हणणे होते की, गावाच्या शाकेत विज्ञान शिळ्पासारखी परिस्थिती नव्हती, मुले घोकंपटी करतात आणि परीक्षेत ते तसेच्या तसे उत्तरकात, ही काही चांगली पद्धत नाही. मुले विचारी आहेत, परिक्षार्थी नव्हेत. त्यांनी मध्यप्रदेश सरकाराला प्रस्ताव ठेवता की, आम्हाता पाच वर्षे प्रयोग करू छा. त्यावर गावातील साधने गपरून मुलांना प्रयोग शिकवता येतील. माझा अनुशव असा आहे की, अविकसित राज्यात असे कुणी असते की, यांना शिक्षणाची जाण असते, ते मदत करतात. डॉक्टर ब्रह्मदत्त शर्मा, त्यावेळेला ते शिक्षण खात्याचे सेकेटरी होते त्यांनी घरवानांनी दिली. त्यांच्या हाताखालच्या माणसांनी सळा दिता की, हे तरुण काही बी.एड किंवा डी.ए.ए.नाहीत, त्यांच्यावर भरवसा ठाकू नक्का. त्यांनी एकाव याक्यात उत्तर दिले की, 'मध्यप्रदेश'मध्ये शिक्षणाचा स्तर इतका खातावला आहे की, आता आणखी खातावजे शक्य नाही. कुणीही त्यात आणखी नुकसान करू शकणार नाही. त्यामुळे ही मुले करतील तर कायदाच होईल." रुद्रावेळे संटी. आय.एफ.आर.ये प्राध्यापक यशपाल किंशोर भारतीत पहिले शिक्षक म्हणून गेले. ते गावातील शिक्षकांसोबत बोलत 'शिक्षक त्यांना प्रश्न विचारत की, याचे उत्तर या, तर हे उलट म्हणत की, मसाळ उत्तर याहीत नाही. आपण मर्व मिळून शोध, या अशी त्यांची शिक्षणाची उनोखी पद्धत असे.

ती काळच वेगळा होठा. आज पहिल्यांदा विचारतात की, डी.ए.किंती मिळणार? ठिमानाची सोय आहे का? त्यावेळी कुणालाच डी.ए.नाही, की टी.ए.नाही, पण तरी आश्ही जात होतो. मला डॉ. बातखुब्रमानियन यांनी योतावले तेव्हा याची पंधरा दिवसांची सुडी बाकी होती. आपल्या मनात गावाबद्दल उगाच्च रोपांटिक कल्पना असतात. जेव्हा खोलात जाती तेव्हाच कल्पते की वास्तव काय आहे. तेव्हा माझे काम असे होते की. स्थानिक साधने काय याची यादी ब्रनवापची. आपल्या परिसरात

काय साधने आहेत याचन आधारित प्रयोग, शिक्षण याची पखत ठरवायची. तेव्हा किंशोर भारतीला टाटा ट्रस्ट आर्थिक मदत करत असे. त्यानंतर पुन्हा मी एक वर्षाची सुडी घेऊन गेली. तेव्हा रुच्या अर्थनि अशिक्क बारकाईने काम करू लागलो रस्त्यावर आणि आठवडा बाजारत जे सापडेल ते खरेदी करत गेली. कंगवा असेल, सुरी असेल, काडेपेटी असेल, आरसे असतील असे जमा करत गेलो. यातूनव तर पुढे शिक्षणाची पद्धत विकसित करायची होती. त्यावेळेस एक चांगले पुस्तक हाती लागले, से होते कीध वारेन यांचे शामजून घेण्याची पूर्वतयारी. घरघरात काडेपेटी वापरली जाते त्यामद्दलचे हे पुस्तक होते. त्याने मला एक दिशा विळाली.

त्यात काडेपेटीबद्दल साधी पण महत्वाची माहिती होती. एका काडेपेटीच्या आतीत पेटीत वीस मिळी तिटर पाणी मावते, प्राणास काळयाचे वजन दहा वळम भरते. जेव्हा घाताक पद्धतीने वस्तूचे उत्पादन होते तेव्हा त्याचे माप एक प्रमाण असते. ही जागिर एका अर्थनि क्रांतिकारी म्हणायला हवी, जेथे कोणतेही मोजगायाने साधन उपलब्ध होत नाही तेथे काडेपेटीचे माप म्हणजे जणू स्थानिक लोकांच्या हातात हत्यार गवसल्यासारखे आहे. काडेपेटीच्या मायावरून १०० मिलीलीटर त्यातून एक लिटर असे मोजता येते. दुकानदार जेथे वजन मारतात तेथे १ लिटर रोकिल घायवये तर कोणतेही माप उपलब्ध नसतो. पण काडेपेटी सगळीकडे मिळते काही गोटी मला मुलांनी शिकवल्या ५० पैशाच्या नाण्याचे वजन २५ पैशाच्या नाण्याच्या

दुप्पट होते. म्हणजे नाण्याच्या किमतीबोवर त्याचा वजनाचे “मूल्य जोडले गेले होते.

“यांकोव पेरेलपन” याने १९०८ मध्ये म्हणजे रशिधन साम्यवादी क्रांतीच्या अगोदर लिहिलेले “फन विथ फिजिक्स” हे पुस्तक हातात आले. ऐरेलमन यांना विज्ञान ग्रसार करण्याचा भीज्ब पितामह म्हटले पाहिजे. त्यारा त्यांनी रुक्कटाचे नांगे मोजमाप करण्यासाठी कसे उपयोगात आणले जाऊ शकते याची माहिती होती. माझ्या विज्ञानातील रुचीचे विज्ञानातील रुचीचे श्रेय रशिधनाना द्यायला पाहिजे.

प्रश्न : सुम्ही अनेक पुस्तके लिहिली आहेत, अनुवादित केली आहेत त्याची सुरक्षात ठरी झाली?

अरविंद गुप्ता : मार्चीसच्या काहीयांशी खेळता खेळता माझ्या लक्षात आले की, माविताची काढी सायकलच्या छोट्या वाल्व नक्कीमध्ये एकदम व्यवस्थित वसती. त्यानुन मग वेगवेगळे आफ्यार आणि देगलेल्या भौमितिक आकृत्या जसे, त्रिकोण, चौकोन, प्रिज्म, पिशमिड बनवणे शक्य झाले. यातून मग मुलांना वस्तूचे आकार, त्यांचा वास्तव जीवनाशी संबंध शिकवता येणे शक्य झाले. जगभरात मेकानो कितीतरी महाग असतात पण आपच्याकडे मुले फक्त काढ्यापासून मेकानो बनवू शकतात. माझे म्हणणे आहे की, मुले जेव्हा खेळणी मोहून बघतात तेव्हाचे ती खन्या असून शिकत असतात. काण त्यांच्या मनात खेळण्याच्या पीटात काय आहे याची जिज्ञासा असते. मुलांसाठी

खेळणी अशी हीत की, ती त्यांना मोडता यावीत आणि जोडता यावीत. नाहीतर महागाची खेळणी आणली जातात आणि शो-केसमध्ये बंद राहतात. १९७८ मध्ये ‘खेळ खेल में’ हे पुस्तक तिहून काढले. त्यात मुलांना परच्या घरी स्वतः बनवता येतील अशा खेळण्याची माहिती होती. ते येतल मी प्राध्यापक यशपाल यांच्याकडे गेले. तेव्हा ते डी.एस.टी.चे सचिव होते, सुखातीला २००० प्रती छापण्याचा विचार होता. त्यांनी मला फेलोशिप दिली. आणि पहिली पिंट ऑर्डर २५००० प्रतीची निधाती. या पुस्तकाच्या तेरा भाषावर मिळून सात लाख प्रती निधात्या आहेत.

त्यानंतर Council for Advancement of Peoples Action and Rural Technology(CAPART) कळून फेलोशिप मिळाली. तेव्हा अशोक जेटली CAPART चे डायरेक्टर जनरल होतो. त्यांनी तीन वर्षांसाठी फेलोशिप दिली. तेव्हा मी वार-

पाच पुस्तके लिहिली. या फेलोशिपचा फायदा असा झाला की, उपजीविकेसाठी कुठे कारखान्यात नोकरी करावी लागली नाही, आणि चांगल्या लोकांशी संपर्क आला. मी या हिंदी भाषिक प्रदेशानुन आलो त्या भाषेत चांगल्या पुस्तकाचे दारिद्र्य बाहे. मी स्वतः जवळ-जवळ एकशे चार्खीस पुस्तके अनुवादित केली आहेत, आणि पी.डी.एफ.क्रॅन वेब

साईट (www.arvindguptatoys.com)<<http://www.arvindguptatoys.com%c2%a0%20/>>कर ठेवली आहेत. जेव्हा खापनी जातील तेव्हा जातील. या लोकामध्ये चांगल्या पुस्तकाची भूक आहे ते त्यांच्यासाठी मोक्त उपलब्ध आहे.

प्रश्न : तुमच्या विचारावर कुणाचा प्रभाव आहे?

अरविंद गुप्ता : तुम्ही मारतात राहत असाल तर गांधीजीच्या विचारांचा प्रभाव नाकेरता येत नाही. आणि त्यांच्यापिंवयदेवीत अशी खूप बाणसे आहेत की ज्यांच्यासोबत काम करण्याची माझी इच्छा होती. त्यांकी स्वर्वत ठळक नाव घायचे झाले तर प्रसिद्ध वास्तुशास्त्र लौरी बेकर याचे नाव घ्यावे लागेल. गांधीजी सांगत, “घर बोधायचे तर त्यासाठी कच्चा माल पाच मैलाच्या आसून प्रायश्यता होया.” लौरी बेकर म्हणत बाचा अर्ध समजावता मला पत्रास वर्षे लागली. १९७८ मध्ये मला लौरी बेकर यांच्यासोबत काम करण्याची संधी मिळाली. मी सहा महिने त्यांच्यासोबत होती. त्याचा स्वभाव खुपच खेळकर व खिळोद्दी होता. सतत

हसत-खेळत पण भरपूर क्राम करत त्यांचा दिवस जात असे. जीवनाचा आनंद येणे याला तो जास्त महत्व देता. त्यांची राहणी अल्पत साधी होती. त्यांचे म्हणणे होते कमीत कमी ऊर्जा वापरून घर बांधले जायला होते, सिमेटचा शून्य वापर असावा!!

माझी राहूपती के आर.नारायणन यांनी त्यांना सेमिनारसाठी दिल्लीला बोलावले होते, तर यांनी एका रातीत “How to Reduce Building Costs” हे पुस्तक लिहून काढले आणि त्यांना कळवले की, माझ्या प्रवास आणि राहण्यावर लोखर्यावेणार होता त्यात हे पुस्तक छापून होईल. युनायटेड नेशन्या प्रतिफेक्चा पहिला Habitart Award त्यांना मिळाला. पण त्यांनी कळवले की पुरस्कार घ्यावला भी तिकडे येणे लाही योग्य वाटत नाही. कुणी इकडे येणारच असाल तर त्याच्याकडे पाठवून ढा. आणि जालेई तरोच, त्यांनी “Center for Development Studies”, कडसाई इमारत बांधली. इतरांनी २ कोटीचा प्रस्ताव

दिला होता. बेकर यांनी साठ लाखात ती बांधून दिली. कुठेही सिर्गेट किंवा स्टीतचा वावर न करता. वातानुकूल यंत्रोशिवाय झारेक्याचा वापर करून संगणकासाठी आतील वातावरण थंड ठेवते आहे. पाच सहा घजल्याची ही भातीची इमारत आजही दिवाखात उभी आहे. निसर्गामध्ये कमीत कमी हस्तक्षेप करून वापकाम करणे हे त्यांने वैशिष्ट्य अभिजायला पाहिजे. जपीन सापाट केत्याशिवाय जपिनीच्या उंच सखलपणाता जनुसरून आणि तेथील झाडांना धक्का न लावता ते इमारत उभी करत. एकदा वास्तुशाळाचे २५ स्टीडिंग विद्यापीठ प्रख्यात वास्तुशाळा चाल्स कोरिया यांनी डिझाईन केलेल्या आयुकाच्या इमारतीचा अभ्यास करावला आले. वार्ल्स कोरिया सोकाच तुम्ही तीरी बेकर यांनी बांधलेल्या इमारतीचाही अभ्यास करा असे भी त्यांना सुव्यवस्था. मला त्यांच्या बरोबर पुन्हा काम करण्याची संधी भिळाली. अंधे प्रदेशात चक्रीतादल आले होते त्यावेळेस आंतरराष्ट्रीय मदत उपलब्ध झाली होती. पण कुणाताच कळत नज्हते काय करावे. तेहा लौटी बेकर यांनी मता बोलावून घेतले की, आपण एक एकदा चा प्लॉट घेऊ घा आणि चार घरे बांधूया. ही घरे चळी वादळांतही उभी राहतील अशी त्यांची रचना करू. चंदिगढमे कृतिम निवोजन त्यांना वसंत नव्हते. कोणतेन थाहर कृतिगणपणे वसंत नाही. शहर हे नैसर्गिकरित्याच वसायला हवे असे त्यांचे म्हणणे होते लौटी बेकर खाला अथवा वास्तु कलेवर प्रेप करणारे होते.

प्रश्न : तुम्ही इतकी वर्ष मुलांसोबत काम करत आहात, काही उल्लळ काठवणी यांगू शकाल?

अरविंद गुप्ता : पुणे विद्यापीठ परिसरातील विद्यापीठ शाळेवी एक दुा जेटी नावाची मुलगी वाहे. पार परांमध्ये भुष्या-भांडशांची कापे करून इयत्ता १० दीत शिकत होती. पाण्यात बाटली बालीवर केल्यावर घंसा फिल्तो. हे मोडित तिने त्यार केले. त्याला जोडलेल्या ताराचे वेटोले आणि चुंबकामुळे दीज निर्भय होते. झाच मॉडिलच्या सहाय्याने तमुद्राच्या लाटांपासून वीज निर्मिती कर्शी होते हे समजावून पेता येईल. या मुलीची कहाणी

'दैनिक सकाळ' व 'महाराष्ट्र टाईम्स' ने छापली. त्यानंतर महाराष्ट्र टाईम्सने भावाहन केले, की या गरीब व सुपात्र मुलीला आर्थिक मदत करा. पुण्यातून वीच रूपयांपासून ते दहा हजार रूपयांपर्यंत पावशे सतरा चेक्स आले. त्यादून सहा लाख जमा झाले. आज दुर्गाला दर महिना पुढील शिक्षणासाठी पाच हजाराचे व्याज घिलवले. तुम्हे असेच उदाहरण आहे शिवाजी माने या गुलाचे, हा मुलगा सफाई कंगाटदारातर्फे आयुकात कामाला येत असे. त्याची आवड बधून आण्ही त्या कंगाटदाराकडे विनंती केली वी, माझी बदली बदल नका. आज ती मुहगा आमच्या टीमचा भाग झाला आहे.

आमचा स्टुडीओ बघा (अरविंद गुप्ता एका ऐवलाकडे हुत दाखवतात. पाश्वभूमी म्हणून एक संगीत कागद वापरलेला आहे) या स्टुडीओमध्ये आम्ही तीनवौच्यावर व्हिडीओ तथार केले आहेत. रोज दहा हजार मुले या फिल्म बघतात. अरा पद्धतीने फिल्म बनवण्याची कल्पनादेखील मुतांकदूनच आली. या व्यापूर्वी पुल देशांडे यांनी जयंत नारळीकरांना चालीस लाख दिते. त्यादून एक ग्रंथालय उभे राहावे अशी त्याची इच्छा होती. नारळीकर म्हणाले, मुतांसाठी विज्ञान केंद्र सुरु कल. त्यादून ही इमारत उपी राहिली. इमारतीला पुलस्त्य नाव दिले आहे. त्यात सप्तरी तारकासमुहालील एक तारा पुलस्त्य याचे नाव आणि पुलचे अशी दोन्ही नावे येतात. आजही पुलंच्या पुरुषकांची रॉयल्टी आयुकाला येते.

दर मांगळवारी आणि गुरुवारी विज्ञान केंद्रात कार्यशाळा होते. मुले १०-१२ विज्ञान खेळणी आपल्या हातांनी बनवतात आणि सोबत घेऊन जातात. इतर दिवशी आम्ही डॉक्युमेंटेशनचे काम करतो आण्या वेळगाईटलून रोज सहा हजार पुस्तके डाऊनलोड होतात व १०००० लोक खेळण्यांच्या फिल्म्स पाहतात.

प्रश्न : कॉपी राईटची अवधारण आली नाही का?

अरविंद गुप्ता : कधी काही तोक लिचारतात, आमची पुस्तके वेब साईटवर का ठेवली! मी म्हणतो माफ करा चूक झाली. पण काय

यदुनाथ घेतेची आठवण

अरविंद गुप्ता टेल्कोमर्ची होते किंवा पारतीच्या कामासाठी त्यांना एक वर्जीची रुगा हवी होती. वित्रा नाईक यांच्या हांगव्यापासन ते यदुनाथ घेतेची चालीस वर्षांचा तल्यां कामासाठी गावे जाऊ पाहतो. याच काळगासाठी तेहा टेल्कोमे जनरल मैनेजर जेकलिदार यांना फीन लावला आणि सोसितसे 'जाकातदार, या मुलाला एक व्यापारी रुगा द्वा' पुढे वराच काळ यदुनाथ याच्याबरोबर गुप्ता यांचा प्रकृत्यावहर होता. गुप्ता विडीला जातार होते तेहा त्यांनी पत्र लिहिले 'जे दिव्हीला जातार ते पस्त येत नाहीत' घेते नेहमी घोडवपा शब्दात नेमका तुटा गोळत.

पाकीस्तान भेट

पाकिस्तानमधील कलेंग पारतीशिक पिकालेले प्रवेश रुद्धीची यांच्या आमत्र्यावरून गुप्ता विकसांनला गेले होते. तेथे गुप्ता रोज राती दोन बाललगाशिवाय घरी येत नसत. त्या प्रेमाने पारावलेले गुप्ता भूऱ्यातल 'निकडे खुलेप एक हांऊ पाहतो' आणि अपण जगातीले संग्रहालय असे गरीब टेक आजलेत की जेथे भर्ये लोक स्वत्यावर झोपलात, तेथे अमेरिकेकडून आपण बांब आणि रणगाडे विकत पेत आहोत.

करूः आमच्याकडे सार्वजनिक ग्रंथालये नाहीत, लोकांना हाच एक मार्ग आहे, तुम्ही म्हणता तर काढून टाकतो, पण क्वचितच लोक काढून टाकायला सांगतात. तरे आले तर आम्ही वेबसाईट वरून काढतो. रोज घगली पाच पुस्तके ल्यॅन वरून वेबसाईट वर घालतो. खरंच आत्मा आहे की नाही मला माहीत नाही त्यामुळे मी म्हणतो वेबसाईट हाच माझा खरा आत्मा आहे, मायवर येथे पुस्तक रुपी आत्म्याने भटकत राहील।

प्रश्न : तुम्ही ज्या पढूतीने विज्ञान शिकवले जावे असा आधार घरता त्याचा आणि आजच्या अभ्यासाचा आवाका बघता शिक्षकांच्या संख्येत प्रचंड वाढ करावी लागेल. ते वास्तवात शक्य होईल काय? की तुमच्या भनात असे स्वप्रेरणा पद्धतीनेच काम घालावे असे तुम्हाला वाटते?

अरविंद गुप्ता : एक गोरे आपले सागळ्यांनी लक्षात ठेवली पाहिजे की, शिक्षण एक राजकीय बाब आहे. हे कधीच तिसरता कामा नये. या सर्वांशी लहात ब्रह्मात तर हुतात्मा व्हाल. आज आपण आपत्याला वाचवून ठेवायची गरज आहे. दु.पी.ए.सरकारने एक चांगले काम केले ते म्हणजे कृष्णकुमार यांना NCERT चे

अणुउज्जी आणि अरविंद गुप्ता

अरविंद गुप्ता ज्यु डॉच्या विरोधी आहेत. त्याएजजी सौर उजेंहा पर्याप्त जास्त योग्य आहे असे त्याचे भत नाही. दो टी.को.संवीक्षा "Sun vs Atom" या लेखाचा उक्तेच करताना हे म्हणावे की, त्या तेष दोमी भागात पटला नाही. न्यूक्लिअर इनजी(ज्यु ऊवा) नव्हो तर न्यू-किलअर(नवीन पद्धतीची शुद्ध ऊवा) ही असा उघाऊ आयह आहे.

दर्जा किंतु वरचा आहे. पोतिटिकल सायन्सवरील पुस्तक जगातील सर्वोत्तम पुस्तक म्हणायला पाहिजे. न्यूयॉर्क टाईम्सने याची दखत घेतली आहे. त्यांनी विधान केले की, भारतात सुम क्रांती घडत आहे. प्रश्न शिक्षणक्रमाचा नाही. पाठ्य पुस्तकानन मोटार आहे पण कुणीही शिक्षक शिकवत नाही. या सर्व व्यवस्थेचा पाठलाग करायाची माझी इच्छा नाही. त्यात आधण हुतात्मा तोळ. आज गरज आहे ती स्वतःता वाचवून चांगले काम करायाची. जेवढे लोळ हे काम स्वतःचे म्हणून पुढे नेतील तेवढे चांगले. मग त्यासाठी डिग्री असायची गरज नाही. भाज जो तो अभ्यासक्रम कळवर करायाची गरज सांगतो पण गरज आहे ती ज्ञान आणि विज्ञानाच्या संकल्पना अनकवहर करण्याची.

Dr.Kode Orthodontic Clinic

S-8, Balaji Bride, Opp.Rajlakshmi Talkies, Rajpath, Satara.
Phone : 9850867567